

MOTINYSTĖ LIETUVIŲ KALBOS PASAULĖVAIZDYJE (REMIANTIS ŽODŽIO *MAMA* ASOCIACIJOMIS IR ŽODŽIŲ *MOTINIŠKAS*, *-A*, *MOTINIŠKAI* JUNGINIAIS)

Motherhood in the Worldview of the Lithuanian Language (Based on the Associations of the Word *mama* (En. *Mom*) and the Compounds of the Words *motiniškas*, *-a* (En. *Motherly*), *motiniškai* (En. *in a Motherly Way*))

SILVIJA PAPAURĖLYTĖ-KLOVIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

El. paštas: silvija.kloviene@lki.lt

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2538-9502>

Mokslinių tyrimų kryptys: etnolingvistika, gretinamoji kalbotyra, kognityvinė lingvistika, lingvistinė kultūrologija.

<https://doi.org/10.35321/all92-06>

ANOTACIJA

Straipsnyje aprašoma dalis lietuvių kalbos pasaulėvaizdžiui priklausančio koncepto MOTINA turinio. Pasitelkus žodžio *mama* asociacijų lauko, visų būdvardžių *motiniškas*, *-a* formų,rieveiksmio *motiniškai* junginių analizės rezultatus siekiama apibendrinti, kaip lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje suvokiama, kas yra motina, kokie elgesio modeliai jai būdingi. Straipsnio teiginiai paremti laisvųjų asociacijų eksperimento rezultatų ir pavyzdžių iš Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centre sudaryto Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno analize. Straipsnyje pristatomas tyrimas suteikia informacijos apie koncepto MOTINA turinį ir papildo tai, kas jau žinoma apie pasaulio kategorizacijos lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje ypatumus.

ESMINIAI ŽODŽIAI: kalbos pasaulėvaizdis, konceptas, motina (*mama*), *motiniškas*, *motiniškai*.

ABSTRACT

The article describes part of the content of the concept MOTINA (En. MOTHER), which belongs to the Lithuanian worldview. Using the results of the analysis of the association field of the word *mama* (En. *mom*), all forms of the adjectives *motiniškas*, *-a* (En. *motherly*) and the compounds of the adverb *motiniškai* (En. *in a motherly way*), the paper aims to summarise the perception of what a mother is in the Lithuanian language worldview, and the behavioural patterns that are typical of her. The paper is based on the analysis of the results

Copyright © 2025 Silvija Papaurėlytė-Kloviene. Published by the Institute of the Lithuanian Language. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited. // Išleido Lietuvių kalbos institutas. Šis straipsnis yra atviros prieigos, platinamas pagal „Creative Commons“ priskyrimo licencijos sąlygas, leidžiančias neribotai naudoti, platinti ir atkurti turinį bet kokiaje laikmenoje, nurodant autorių ir šaltinį.

Received: / **Gauta:** 2025-04-18. **Accepted:** / **Priimta:** 2025-05-13.

of the free association experiment and the analysis of the examples from the Current Lithuanian Language textbook compiled at the Centre for Computational Linguistics of Vytautas Magnus University in Kaunas. The research presented in the paper provides information about the content of the MOTINA (En. MOTHER) concept and adds to what is already known about the peculiarities of world categorisation in the worldview of Lithuanians.

KEYWORDS: language world view, concept, mother (mom), motherly, in a motherly way.

IVADINĖS PASTABOS

Kalbos pasaulėvaizdžio tyrimai nuolat išlieka aktualūs, nes kalba, kurios vartojimo pavyzdžiais jie paremti, kinta, keičiasi ir kalbos vartotojams būdingas pasaulio suvokimas. Šie procesai veikia vienas kitą, todėl baigtinis konkrečios kalbos pasaulėvaizdžio aprašymas negali būti ir niekad nebūs kalbininkų darbo tikslas – nuolatos randasi naujų tekstų, kurie ir atspindi pasaulio suvokimo pokyčius, ir patys gali turėti jiems įtakos. Siekiant aprašyti kalboje užfiksuoto pasaulio vaizdo fragmentą, tikslinga apsibrėžti analizuojamos kalbinės medžiagos apimtį, laikotarpį, su kuriuo siejama jos kilmė, tuo remiantis sukonkretinti aprašomo objekto ribas.

Tyrimai, paremti Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno medžiaga, kasdienei kalbai artimais pavyzdžiais, paimtais iš elektroninio diskurso, kuris neretai būna maksimaliai artimas šnekamajai kalbai¹, aktualizuoja kalbos pasaulėvaizdžio fragmentą – informaciją apie daiktą ir reiškinių, procesą, esančią vartotojo sąmonėje, t. y. suteikia informacijos apie atitinkamą konceptą ir jo turinį kalbos pasaulėvaizdyje.

Straipsnyje pristatomo tyrimo tikslas – aprašyti dalį su lietuvių kalbos pasaulėvaizdžiu siejamo koncepto MOTINA turinio pasitelkus skirtingo pobūdžio medžiagą. Tikslui pasiekti kelti tokie uždaviniai:

- 1) sukaupti koncepto turinio įvairovę atspindinčią skirtingo pobūdžio kalbinę medžiagą – žodžio *mama* asociacijų lauką ir Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne esančius visų būdvardžio *motiniškas*, *-a* formų irrieveiksmio *motiniškai* vartojimo pavyzdžius;
- 2) pasitelkus kalbinei medžiagai tinkančius analizės būdus, pateikti dalines išvadas;
- 3) dalines išvadas apibendrinti ir taip iš dalies aprašyti koncepto MOTINA turinį.

Atliekant tyrimą pasitelkti aprašomasis, interpretacijos, konceptualiosios analizės, laisvųjų asociacijų eksperimento metodai.

Klausimo ištirtumas

Motina, *mama* yra vieni iš giminystės ryši lietuvių kalboje nurodančių žodžių. Lietuvių kalbotyroje giminystės pavadinimai analizuoti įvairiais aspektais.

¹ Pasak Astos Ryklienės, prie sakininės kalbos elektroninį diskursą artina tai, kad tekstas dažniausiai viešinamas neredaguotas, kalbai būdingas spontaniškumas, elipsiškumas, kontekstiškumas. Elektroniniame diskurse žodžiai ir posakiai trumpinami, gausu neoficialiosios leksikos, vyrauja pirmojo ir antrojo asmens įvardžiai. Autorė pagrindžia savo išvadą, kad bendraujant internetu vartojama kalba gerokai skiriasi nuo rašytinės kalbos ir turi ypatybių, artinančių ją prie sakininės kalbos atmainos (išsamiau žr. Ryklienė 2000: 99–107).

Rūtos Buivydienės disertacijoje pateiktas išsamus lietuvių kalbos giminystės pavadinimų vaizdas, aptarta pavadinimų vartoseną, kilmę, pagrindiniai giminystės pavadinimų sistemos raidos dėsningumai (Buivydienė 1992).

Yra darbų, kuriuose aptariami su viena iš lyčių siejami giminystės ryšių pavadinimai (Buivydienė 2000; Kačiuškienė ir kt. 2008: 28–40; Kačiuškienė, Vikrauskaitė 2010: 46–54).

Antano Sabaliausko *Lietuvių kalbos leksikoje* rašoma, kad žodis *motina* priklauso senajai indoeuropietiška leksikai. Visoms indoeuropiečių kalboms bendras žodis, sietinas su vaikų kalbos žodžiu **ma* (Sabaliauskas 1990: 20–21).

Dainius Razauskas (2002) nagrinėja žodžio *moja* (tai yra nepagarbus motinos įvardijimas) etimologiją. Apie giminystės terminus *tata*, *mama* rašo ir juos su vaikų kalba sieja Juozas Jurkėnas (2011).

Įdomių išvalgų esama interdisciplininio pobūdžio darbuose.

Gabija Bankauskaitė-Sereikienė analizuoja 1920–1940 m. periodiniuose leidiniuose *Naujoji Romuva*, *Moteris*, *Naujas žodis* spausdintus straipsnius ir reklamas, skirtas moterims. Autorė daro išvadą, kad tuo metu tradicinė visuomenės dalis pageidavo, kad moteris būtų kukli, dora, pamaldi, sveika, natūralaus grožio, puoselėtų tradicijas ir, žinoma, būtų motina. Toks vaizdinys nušviestas Lietuvių katalikų moterų draugijos leistame laikraštyje *Moteris* (Bankauskaitė-Sereikienė 2012: 71–85).

Gintarė Kavaliūnaitė-Amelyushkina prieš beveik du dešimtmečius atliko tyrimą, kuriuo buvo siekiama ištirti motinystės įvaizdį Lietuvos žiniasklaidoje. Remdamasi žurnalų *Tavo vaikas*, *Mamos žurnalas* ir *Mažylis* medžiaga mokslininkė konstatuoja, kad tuometinėje žiniasklaidoje dominavo tradicinis patriarchalinis įvaizdis, kurio esmę sudaro tai, kad moteris skatinama dėl šeimos paaukoti karjerą, profesines ambicijas, susitelkti tik į šeimos rūpesčius. Dėl motinystės instinkto moteris geriau nei vyrai gali rūpintis vaikais, todėl motinystės turėtų norėti kiekviena. Tyrimo autorė pastebi, kad tuometiniame virtualiame diskurse, t. y. internete, motinos įvaizdis jau buvo ne toks vientisas, pradėjo atsirasti kitokių požiūrių – kalbėta apie savo sprendimais abejojančią, neatitikimą tarp tradicinio vaidmens ir realybės jaučiančią moterį (Kavaliūnaitė-Amelyushkina 2006: 42–52).

Panašūs klausimai aptariami ir tuose darbuose, kurių dėmesys sutelktas į motinystės temas lietuvių literatūroje. Karolinos Slotvinskos analizė paremta Vandos Juknaitės kūryba. Mokslininkė daro išvadą, kad rašytoja nepateikia idealizuoto vaizdo, nes Juknaitės kūryboje motina apibūdinama pasitelkus kontrastus. Ji yra stipri ir silpna, drąsi ir nedrąsi tuo pačiu metu. Motinos ryšiai su vaiku išskirtinai tvirti (Slotvinska 2021: 308–317).

Žydronė Kolevinskienė konstatuoja, kad lietuvių prozoje labiausiai paplitęs motinos, kuri aukojasi dėl vaikų ir vyro, yra švelni ir gera, paveikslas. Skaitytojui keliama klausimai, ar motinystė yra vertybė, ar moteris iš prigimties turi turėti motinystės jausmą (Kolevinskienė 2008: 96–104).

Karolinos Slotvinskos ir Kristinos Rutkovskos straipsnis apie lietuvišką MOTINOS paveikslą paremtas studentų anketinių apklausų duomenimis, siekta atskleisti stereotipinius

motinos bruožas: apibrėžti, ką reiškia žodis *motina*, su kuo ji asocijuojasi, kokie bruožai jai būdingi, kokį vaidmenį motina atlieka vaiko gyvenime (Slotvinska, Rutkovska 2020).

Išsami sąvokos MOTINA analizė pateikta Irenos Smetonienės, Mariaus Smetonos ir Kristinos Rutkovskos monografijoje *Žemė. Motina. Duona* (Smetonienė ir kt. 2021), paremtoje Liublino etnolingvistikos mokyklos, sukurtos Jėzų Bartminskio ir jo mokinių, metodologija. Motinos vaizdiniui skirtos dalies autorė – Kristina Rutkovska. Remdamasi *Lietuvių kalbos žodyno*, tarmių žodynų, dabartinės kalbos žodynų, tautosakos šaltiniais, religinio, literatūrinio, publicistinio diskurso pavyzdžiais, anketavimo medžiaga mokslininkė aprašo bazinį motinos suvokimą. Apibendrinama, kad lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje paprastai fiksuojama, kad motina yra gera, nuoširdi, rūpestinga, ji myli ir globoja savus vaikus (Smetonienė ir kt. 2021: 290).

Simonos Steponavičienės *Lietuvių kalbos žodinių asociacijų žodyne* (Steponavičienė 1986) žodžių *mama* ir *motina* asociacijų laukų nepateikta, todėl straipsnyje pristatomame tyrime pasitelkiamas žodžio *mama* asociacijų laukas yra pirmasis bandymas apibendrinti šio žodžio keliamas žodines asociacijas.

Teorinis tyrimo pagrindas

Jeigu žodinių asociacijų eksperimentas atliekamas korektiškai, t. y. visi respondentai, gavę stimulų sąrašą ir instrukciją ilgai negalvojant šalia kiekvieno žodžio parašyti pirmą jiems į galvą atėjusį žodį arba sakinį kaip tik taip ir daro, tai eksperimento rezultatai atskleidžia tą informaciją, kuri kalbos pasaulėvaizdyje yra siejama su nekalbinės tikrovės objektu, kitaip tariant, atskleidžia dalį koncepto turinio, realiai egzistuojančio žmonių sąmonėje.

Be to, žodinės asociacijos gali padėti nusakyti koncepto aprašymo modelį. Kalbotyroje minimi keli konceptų tipai. Kiekvieno tipo esmė yra paremta skirtingu informacijos reprezentavimo pobūdžiu, kuris priklauso nuo nekalbinės tikrovės objekto specifikos:

- 1) mąstymo paveikslėliai (tai konkretūs objektai, suvokiami rega, pavyzdžiui, *debesis*);
- 2) schemas (primena paveikslėlį, mažiau detalių, akcentuojamas erdvinis pobūdis, pavyzdžiui, *kelias*);
- 3) hiperonimai (nėra vaizdingi, gali būti apibūdinti nurodant loginius ryšius, pavyzdžiui, *žinduoliai*);
- 4) tipinės schemas (atskiros detalės susietos į visumą, panašu į filmo kadra, į kurią pakliūna viskas, kas yra tipiška ir svarbu esant tam tikroms aplinkybėms, pavyzdžiui, *kirpykla*);
- 5) scenarijai (siužetinis pobūdis, panašu į stereotipinių veiksmų serijos antraštę, pavyzdžiui, *pavydas*) (Babuškin 1996: 19–95).

Kai konceptas neturi aiškaus ryšio su vienu iš tipų, jis laikomas kaleidoskopišku.

Sukonkretinti, su kuriuo ar kuriais iš paminėtų tipų gali būti siejamas konceptas, galima išanalizavus kuo daugiau skirtingo tipo pavyzdžių.

Būdvardžiai *motiniškas*, *-a* irrieveiksmis *motiniškai* kalbamojo koncepto analizei pasirinkti laikantis kognityvinei kalbotyrai artimo požiūrio į pasaulio kategorizaciją, jos atspindį kalboje ir siekiant atskleisti, kaip lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje yra suvokiama tipiška

motina ir jai būdingas elgesys, kitaip tariant, kokią informaciją galima sieti su koncepto MOTINA turiniu. Priesaga *-iškas*, remiantis *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, parodo panašumą į pamatinį žodžiu pasakytą daiktą (DLKG 1994: 207). Gramatikoje konstatuojama, kad panašumas gali būti tiek vidinis, tiek išorinis. „[D]aiktavardiniai priesagos *-iškas* būdvardžiai dažnai turi perkeltinę reikšmę, t. y. žymi ne „kaip kas“, o „kaip kieno“, pvz.: *angeliškas balsas*, <...> *aukštaitiškas tarimas*, <...> *broliškas sutikimas*, <...> *motiniškas rūpestis*“ (ten pat). Pratešiant šią mintį galima pridurti, kad tais atvejais, kai daiktavardinių priesagos *-iškas* būdvardžių pamatiniai žodžiai yra asmenų pavadinimai, skirtis tarp „kaip kas“ ir „kaip kieno“ yra menka. Juolab, kad ir pačioje *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* yra teigiama, kad „perkeltinei panašumo reikšmei yra artima kita šių būdvardžių reikšmė – „būdingas, įprastas, priskiriamas pamatinio žodžiu pasakytam daiktui, susijęs su tuo daiktu“. Gramatikoje paminėtas pavyzdys *motiniškas rūpestis* gali būti suprastas dėmesį sutelkus į du aspektus: tai toks rūpestis, kuris yra būdingas motinoms; rūpestis, kuris pasireiškia taip, kaip pasireiškia motinų rūpestis. Tokios pačios nuomonės laikomasi ir *Praktinėje bendrinės lietuvių kalbos gramatikoje* (PBLKG 2024: 431–432).

Žodžių junginiai su *motiniškas*, *-a* ir *motiniškai* yra susieti vienos kategorijos, kurios centras – įvardijimas žodžiu *motina*, šis ryšys kartu yra visus skirtingus kategorijos narius siejantis požymis. Motiniškumo kategorijai, be kitos informacijos, galima priskirti viską, kas kalbos pasaulėvaizdyje gali būti apibūdinta žodžiais *motiniškas*, *-a*, *motiniškai*, kitaip tariant, kam kalbos vartotojai priskiria vidinį ar išorinį panašumą į analogišką situaciją, kurioje figūruoja motina, arba mato, kad daiktas, procesas, ypatybė etc. yra būdinga, įprasta, priskiriama motinai, susijusi su motina. Bet kuri kategorija nėra tolygi konceptui², bet gali būti pasitelkiama kaip informacijos šaltinis siekiant konceptą aprašyti. Laikantis šio požiūrio darytina išvada, kad įvairūs su motiniškumo kategorija siejami nekalbinės tikrovės daiktai ir reiškiniai, keičiant žiūros į kalbos vartojimo pavyzdžius kryptį, atskleidžia, kokia yra (arba kokia, tikimasi, turėtų būti) motina, kokie ir kaip atliekami veiksmai jai būdingi.

Siekiant tikslesnių analizės rezultatų pasirinkta skirtinga tiriamoji medžiaga, t. y. žodžio *mama* asociacijų laukas, visų būdvardžio *motiniškas*, *-a* formų,rieveiksmio *motiniškai* vartojimo pavyzdžiai. Kitaip tariant, laisvųjų asociacijų eksperimento rezultatų analizę papildoma konceptualioji analizė. Laikomasi nuomonės, kad skirtingų metodų ir skirtingos kalbinės medžiagos, apibūdinančios tą patį nekalbinės tikrovės objektą, derinys suteikia galimybę išsamiau atskleisti koncepto turinį. Žodžiai *motina*, *mama*, *motiniškas*, *-a* ir *motiniškai*

² Tarp kategorijos ir koncepto lygybės ženklas negali būti rašomas, tačiau koreliacijos esama: konkretūs kategorija ir konceptas siejami su tuo pačiu tikrovės fragmentu. Konceptas yra informacija apie tikrovės objektą, esanti kalbos vartotojų sąmonėje, o kategorija yra pasaulio sutvarkymo kalbos vartotojų sąmonėje rezultatas. Kategorija apima platesnį nekalbinės tikrovės lauką, koncepto turinys labiau orientuotas į kalbą, kalbinę raišką, plg. galima kalbėti apie *motinišką rūpestį*, *žvilgsnį*, *prisilietimą* ar *globą* (tai yra motiniškumo kategorijos aktualizacijos pavyzdžiai), bet kalbėdami apie tai, ką kalbos vartotojai vadina motina, kokia yra motina, koks santykis su ja (*Vaikinas motina vadino jį užauginusią moterį. Motina kantriai laukia. Nepakeičiamas kaip motinos meilė.*) dėmesį sutelkiame į koncepto MOTINA turinį.

verbalizuoja tą patį konceptą, bet visų žodžių vartojimo kontekstai ir tų kontekstų nulemtas prasminis krūvis tikrai nėra vienodi.

Žodį *motina*, rašydamas apie emocinį, estetinį, etinį ir kitokį kalbinės raiškos vertinimą, Kazimieras Župerka apibūdina kaip išskiriamą ypatingai, didų. Tokie ir panašūs žodžiai (Župerka, remdamasis surinkta medžiaga, pamini žodžius *motina*, *Lietuva*, *tėvynė*, *Velykos*) dar vadinami aukštais, kilniais, nepaprastai gražiais ir prasmingais (Župerka 2012: 196). Vadinasi, panašus turinys, vartojimo sfera siejami ir su žodžiu *motiniškai*.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad, remiantis K. Rutkovskos tyrimo rezultatais, kalbos vartotojai žodžiui *motina* suteikia visai kitą emocinį krūvį, skirtingą nei tas, kurį apibūdina Župerka: „[P]irmiausia aš skirčiau „mamą“ nuo „motinos“. „Motina“ man asocijuojasi su griežtumu, šaltais santykiais tarp motinos ir jos vaikų. Kažkodėl įsivaizduoju ją seną, su skarele, raukšlėtą, tokią, kokia ji kartais vaizduojama lietuvių liaudies pasakose. „Mama“, priešingai, yra jauna, šilta, nekelianti „baimės“, turi artimesnį santykį su savo vaikais. <...> „Motina“ asocijuojasi tiesiog su asmeniu, kuris kažkada pagimdė vaiką. Savos mamos niekada „motina“ nevadinu. Šiltesnis ir mielesnis žodis yra „mama“. „Motina“ man atrodo šiurkštus ir nemielas žodis“ (Smetonienė ir kt. 2021:146).

Santykį tarp žodžių *motina* ir *mama* galima apibūdinti kaip santykį tarp siauresnės ir platesnės apimties turinio: *motina* suvokiama plačiau, abstrakčiau, tai yra giminystės ryšio pavadinimas, o *mama* orientuota į konkretų, realų asmenį, esantį šalia kalbos vartotojo, todėl galima teigti, kad labiau tinka asmeniniam santykiui išreikšti. Abu žodžiai pavadiną tą patį nekalbinės tikrovės objektą – moterį jos pačios vaiko atžvilgiu, vadinasi, jie siejami su tuo pačiu konceptu. Dėl žodžio *motina* ryšio su aukštesniu stiliumi konceptui pavadinti pasirinktas būtent jis.

Straipsnyje pristatomam tyrimui atlikti įvairi kalbinė medžiaga pasitelkta siekiant palyginti ir aprašyti, kiek tarpusavyje koreliuoja išvados, suformuluotos išanalizavus nevienodo pobūdžio, iš dalies su skirtingais diskursais siejamą, galimai skirtingu emociniu krūviu charakterizuojamą, bet to paties koncepto turinį atskleidžiančią medžiagą.

Tiriamosios medžiagos atranka ir tyrimo metodika

Žodinių asociacijų eksperimente, kurio rezultatais pasinaudota atliekant straipsnyje pristatomą tyrimą, dalyvavo beveik 600 įvairių studijų programų (humanitarinių mokslų, inžinerijos, socialinių, ugdymo mokslų studijų kryptų grupių) Šiaulių ir Vilniaus studentų, kuriems lietuvių kalba yra gimtoji. Kadangi patikimu asociacijų eksperimentas laikomas tuo atveju, jeigu jame dalyvavo bent 30 respondentų, turint galvoje tą laisvųjų asociacijų eksperimentą, kuriuo pagrįsta pristatomo tyrimo dalis, galima teigti, kad jo rezultatai yra patikimi.

Eksperimento dalyvių amžius – 17–35 metai. Studentams buvo pateiktas 100 stimulų sąrašas, tarp kurių, be kitų, buvo žodis *mama*, ir paprašyta ilgai negalvojant šalia kiekvieno žodžio parašyti pirmą tuo metu į galvą atėjusį žodį, žodžių junginį arba sakinį. Pabrėžta, kad visi atsakymai yra geri, jie bus panaudoti tik kalbotyros moksliniam darbui. Eksperimentas

atliktas 2010–2020 m. Vadinasi, eksperimente dalyvavę žmonės šiuo metu yra darbingo amžiaus karta, kurianti šalies gyvenimą, priimanti sprendimus ir, tikėtina, auginanti savus vaikus.

Tarp eksperimento rezultatų daug tokių atvejų, kai vienodų atsakymų yra kelios dešimtys. Gausios vienodos reakcijos į stimulus atspindi mūsų kultūros atstovams būdingą pasaulio suvokimą.

Analizuojant bet kurio žodžio asociacijų lauko turinį pirmiausiai darytina prielaida, kad dalis asociacijų yra nulemtos ir kalbos sistemos, ir tikrovės daiktų ar reiškinių ryšių, dalis – labiau grindžiama ryšiais nekalbinėje tikrovėje. Dar vienas asociacijų tipas, kuris labai vertingas siekiant aprašyti kalboje užfiksuotą konkrečiai kalbai būdingo pasaulio vaizdo specifiką, yra precedentiniai tekstai.

Griežtai atskirti, kad vienos asociacijos yra vien tik kalbos sistemiškumo rezultatas, o kitos – vien tik tikrovės daiktų ir reiškinių ryšių aktualizacija, nėra tikslinga ir logiška, nes kalba vis dėlto yra tikrovės atspindys, todėl kalbos sistemiškumas yra ne rezultatas pats savaime, bet iš dalies koreliuoja su pačia nekalbine tikrove. Pagrįsčiau yra teigti, kad dalis bet kurio žodžio asociacijų gali turėti paaiškinimą kalbos sistemoje, dalis tokio paaiškinimo neturi³.

Pirmajai grupei priskiriamos asociacijos gali būti paradigminės, nulemtos žodžio stimulo vietos kalbos sistemoje, ir sintagminės, t. y. tokios, kurias motyvuoja stimulo galėjimas sudaryti atitinkamo turinio žodžių junginius ir sakinius⁴.

Kita tiriamosios medžiagos dalis yra motiniškumo kategorijos aktualizacijos pavyzdžiai – visų būdvardžio *motiniškas*, *-a* formų irrieveiksmio *motiniškai* junginiai, rinkti iš Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno. Iš viso pasiremta 550 pavyzdžių, straipsnio teiginiams iliustruoti pasitelkti 87 pavyzdžiai.

Būdvardžių irrieveiksmio vartojimo pavyzdžiai klasifikuoti remiantis Leonido O. Černeiko siūloma pasaulio klasifikacija į konkrečius ir abstrakčius dalykus, t. y. į tuos, kurie suvokiami pojūčių organais (rega, klausa, lyta, uosle), ir tuos, kurių suvokimas vyksta tik žmogaus sąmonėje, t. y. jų buvimu tiesiog tikima. Pasak šio mokslininko, jo klasifikacija yra universali, apima absoliučiai visus negyvosios ir gyvosios gamtos objektus (išsamiau apie tai žr. Černeiko 1997). Klasifikuojant paaiškėjo, kad motiniškais įvardijamų ir su motiniškumo kategorija siejamų objektų įvairovė yra ribota, todėl L. O. Černeiko klasifikacija supaprastinta, pritaikyta kalbamajai kategorijai. L. O. Černeiko skiria materialius objektus (tarp šiam tyrimui surinktų sakinių tokių pavyzdžių nėra); taip pat nematerialius objektus. Šio tyrimo atveju nematerialūs objektai yra duotybės ir veiklos rezultatai, į juos sutelkiamas dėmesys.

³ Turimas galvoje sinchroninei kalbotyrai artimesnis požiūris į kalbą.

⁴ Ir tokiu atveju neįmanoma išsiversti be ryšio su nekalbine tikrove, nes sintagminiai ryšiai tarp žodžių galimi todėl, kad nekalbinėje tikrovėje esama ryšio tarp daiktų ar objektų, kuriuos tie žodžiai pavadina.

TYRIMAS

Žodžio mama asociacijų lauko analizė

Paradigminės žodžio *mama* asociacijos atskleidžia jo vietą tarp kitų giminystės ryšio pavadinimų. Kartu su *tėčiu* (67 (28; 39)⁵ (tai yra absoliučiai dažniausia asociacija) arba *tėvu* 12 (2; 10)⁶, *tėveliu* 1 (0; 1) *mama* sudaro tradiciškai suvokiamos šeimos 16 (6; 10) pagrindą, yra *tėvai* 3 (1; 2). Buvo respondentų, kurie į stimulą reagavo juo pačiu (*mama* 10 (8; 2), žodžiu *motina* 6 (1; 5) ar mažybiniais ir maloniniais variantais *mamytė* 2 (0; 2), *mamutė* 1 (0; 1), perduodančiais dar šiltesnį santykį su *mama*. Atsakymai *vaikas* 3 (2; 1), *sūnus* 1 (0; 1) patvirtina nuostatą, kad paprastai *mama* laikoma moteris, turinti, auginanti vaiką.

Kadangi straipsnyje pristatomas tyrimas yra orientuotas į koncepto turinio aprašymą, visos kitos asociacijos bus aptartos atskaitos tašku laikant ne žodžių kaip kalbos vienetų charakteristikas, bet dėmesį sutelkiant į juose koduojamą informaciją.

Mamos apibūdinimai ir santykis su ja

Žodžio *mama* asociacijų lauke mažiau dėmesio skiriama jos išvaizdai, daugiau elgesiui, santykiui su žmonėmis ir pasauliu. Paminėtos vos kelios išorinės charakteristikos. *Mama maža* 1 (0; 1) ir *šviesiaplaukė* 1 (1; 0), su *kasa* 1 (1; 0), nešioja *akinius* 1 (0; 1). Matyt, mūsų sąmonėje šviesiaplaukiai žmonės labiau siejami su teigiamu vertinimu – tokia, remiantis asociacijų eksperimentu, yra ir *dukra* (daugiau apie žodžio *dukra* asociacijas žr. Papaurėlytė-Klovienė 2024: 9–32). Šios reakcijos fiksuoja objektyviai suvokiamus požymius.

Subjektyvi su išvaizda siejama reakcija yra žodis *graži* 1 (0; 1). Tokie pat subjektyvūs yra ir žmogaus būdo apibūdinimai *švelni* 4 (3; 1), *nuoširdi* 1 (1; 0), *naivi* 1 (0; 1), *pikta* 1 (0; 1). Tai, kas vienam žmogui yra gražu ar nuoširdu, kitam gali atrodyti priešingai, todėl negalima apibendrinti, kad visos mamos yra švelnios, nuoširdžios, naivios ar piktos. Minėtina, kad beveik visos asociacijos fiksuoja teigiamą vertinimą, taip apibūdinamas žmogus nekelia pavojaus ar bent jau diskomforto su juo bendraujantiems. Išimtis gali būti žodis *pikta*.

Tipiškos mamos būdo apibūdinimai neatsiejami nuo santykio su ja aprašymo, jį pratęsia ir papildo.

Visos subjekto santykį su *mama* atskleidžiančios reakcijos nusako jau minėtą teigiamą vertinimą ir teigiamas emocijas jos atžvilgiu. Emocijų pobūdį ir nevienodą ryšio artumą parodo respondentų pateikti skirtingi žodžiai: *pagarba* 4 (0; 4) – *autoritetas* 2 (2; 0) – *šilti jausmai* 1 (0; 1) – *svarbiausia* 1 (0; 1) – *meilė* 60 (31; 29), *myliu* 20 (7; 13), *mylėti* 1 (0; 1), *mylim* 1 (0; 1), *mylima* 1 (1; 0), *mylimas asmuo* 2 (1; 1) ir pan. Dalis respondentų reagavo aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio būdvardžiais: *brangiausia* 5 (2; 3), *geriausia* 4 (2; 2); *mylimiausia* 3 (2; 1), *artimiausia* 2 (2; 0), *brangiausias žmogus* 1 (1; 0), *geriausias žmogus* 1 (1;

⁵ Čia ir toliau skaičius prieš skliaustus atskleidžia, kiek iš viso žmonių pateikė tokią reakciją, pirmas skaičius skliaustuose parodo, kiek iš jų yra moterų, antras – kiek vyrų.

⁶ Mažesnis reakcijos *tėvas* skaičius greičiausiai yra nulemtas to paties emocinio santykio (plg. *tėtis* ir *tėvas*), kuris buvo paminėtas aptariant žodžių *mama* ir *motina* prasminę krivę.

0), *mylimiausias žmogus* 1 (1; 0), *pati geriausia* 1 (0; 1)⁷. Tokios reakcijos taip pat žymi ribinį jausmų intensyvumą ir gali būti traktuojamos kaip abipusio teigiamo santykio prielaida. Emocinis santykis nusakomas ir pasitelkus pavadinimo perkėlimo galimybes. Pavadinimo perkėlimo pagrindas artimas sinestetinėms metaforoms: *šiluma* 29 (16; 13), *saulė* 1 (1; 0), *auksas* 1 (0; 1), *brangenybė* 1 (1; 0), *šilta* 2 (1; 1), *turtas* 1 (1; 0). Vyrauja dvi kryptys – šviesa ir šiluma (tai mūsų klimato juostoje vertinamos kaip pageidautinos, saugumą ir patogumą kuriančios sąlygos), minimos materialinės vertybės – brangenybės, turtas ir auksas. Tokie raiškos būdai pakartoja kitais apibūdinimais fiksuojamą teigiamą mamos vertinimą ir apibrėžia ryšio pobūdį.

Mamos veiklos

Žodžio *mama* asociacijų lauke užfiksuotus mamai būdingų veiklų pavadinimus sąlygiškai galima skirti į nusakančius aktyvias ir neaktyvias veiklas. Aktyviomis veiklomis vadinamos tokios, kurios turi ne tik aiškų objektą, bet ir jutimais suvokiamą rezultatą – kartais ir materialų. Prie tokių priskiriami mamos darbai, pareigos ar įsipareigojimai buityje. Mama yra moteris, kuri gimdo vaikus. Tai atskleidžia tiek moterų, tiek vyrų pateiktas atsakymas *gimdytoja* 10 (2; 8). Kalbos pasaulėvaizdyje fiksuojama, kad mama atsakinga už tai, kad namai būtų tvarkingi (*tvarka* 2 (0; 2) ir būtų ką valgyti (*maistas* 2 (1; 1), *valgyt* 2 (0; 2), *vakarienė* 1 (0; 1)). Kalbos vartotojai mamą mato dirbančią, bet konkrečių profesijų pavadinimų paminėti vos du: *dirba* 1 (0; 1), *auklėtoja* 1 (1; 0); *mokytoja* 1 (0; 1). Natūralu, kad respondentai mini tradiciškai su moterimis siejamas profesijas. Mama suvokiama kaip ta, kuri yra arčiausiai vaikų nuo pat jų gimimo kasdien ir ypač tada, kada vaikams (ir greičiausiai ne tik jiems) reikalinga pagalba: *priežiūra* 1 (0; 1), *sauskelnės* 1 (0; 1), *vaistai* 1 (0; 1). Pareiga ir (ar) tiesiog pasirinkimas būti arčiau vaikų koreliuoja su vadinamųjų neaktyvių veiklų gausa. Įvardijimas *neaktyvi veikla* iš dalies yra prieštaringas, todėl reikia patikslinti, kad didžioji dalis tokių veiksmų yra sunkiai įsivaizduojami kaip vykstantys čia ir dabar, turintys konkretų ir jutimais suvokiamą rezultatą. Tokie veiksmai yra tęstiniai, neturi konkrečios pradžios ir pabaigos, labiau priimami emociškai, kaip tarpusavio santykio išraiška, jų rezultatas jaučiamas arba ne. Mama pirmiausia yra neabejingas vaikui žmogus, respondentai tokį santykį įvardija įvairiai: *rūpestis* 14 (9; 5), *rūpestinga* 9 (4; 5), *rūpinasi* 3 (0; 3). Apibūdinimus sieja neabejingumo, rūpesčio, prierašumo ir pagalbos motyvas: *paguoda* 2 (1; 1), *globėja* 1 (0; 1), *myli* 1 (0; 1), *prieglobstis* 1 (0; 1), *saugotoja* 1 (1; 0).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad laisvųjų asociacijų eksperimento rezultatai sutampa su Slotvinskos ir Rutkovskos straipsnyje aprašyto šiuolaikinės moters vaizdinio aspektais. Mokslininkės apibendrina į anketos klausimą apie tikrąją motiną atsakiusių studentų nuomones, kad mama yra ta, kuri auklėja, augina, rūpinasi, myli, t. y. svarbūs yra socialinis ir

⁷ Su šia tema siejamą superlatyvų gausą mini ir motinos suvokimą aprašiusi K. Rutkovska (Smetonienė ir kt. 2021: 146).

psichosocialinis aspektai. Biologinis aspektas (vaikų gimdymas) taip pat minimas, bet jis nėra dominuojantis (Slotvinska, Rutkovska 2020: 329–330).

Dažnu atveju tarp kurio nors žodžio asociacijų pasitaiko ir precedentinių tekstų (žr. Papaurėlytė-Klovienė 2004: 136–138; 2024: 22) – kuriai nors kultūrai svarbių ir atpažįstamų tekstų, į kitus tekstus atsinešančių ir papildomų reikšmių, prasminį krūvį. Kiekviena kultūrinė bendrija turi savo precedentinių tekstų korpusą: kalbėdami arba rašydami žmonės gali pasitelkti visiems žinomų dainų, poezijos, prozos kūrinių, vaidybinių ar animacinių filmų, reklamų ištraukas etc. Precedentinis tekstas atlieka savo funkciją tik tada, kai jis yra atpažįstamas, nes tik taip adresatas suvokia visos jam siunčiamos žinutės apimtį⁸. Natūralu, kad tarp kalbos vartotojams svarbių žodžių (t. y. žodžių, pavadinančių svarbias nekalbinės tikrovės realijas) asociacijų yra precedentinių tekstų. Tarp beveik 600 žodžio *mama* asociacijų neužfiksuota jokių užuominų apie precedentinius tekstus.

Galima apibendrinti, kad žodžio *mama* asociacijų lauko analizės rezultatai išsamiausiai atskleidžia kalbos vartotojų sąmonėje fiksuojamą santykį su mama, sukonkretina, koks asmuo yra laikomas mama ir kokie elgesio modeliai mamai priskiriami.

Motiniškumo kategorijos analizė

Motiniškumo kategorijos aprašymas, paremtas visų būdvardžio *motiniškas*, *-a* formų irrieveiksmio *motiniškai* vartojimo pavyzdžių analize, papildė ir patikslino žodžio *mama* asociacijų lauko analizės rezultatus, išsamiau atskleidė dalį koncepto turinio. Remiantis jau aptarta L. O. Černeiko klasifikacija, būdvardžių irrieveiksmio vartojimo pavyzdžiai suskirstyti į dvi grupes – *Duotybes* ir *Veiklos rezultatus*.

Duotybės

Arčiausiai žmogaus esantys nematerialieji objektai yra nuotaikos, emocijos ir emocinės būsenos, kitaip tariant, vidinio gyvenimo reiškiniai. Emocijos, jausmai ir nuotaikos pojūčių organais nesuvokiami. Kalba vidinį pasaulį kategorizuoja, atskiria emocijas vieną nuo kitos, apibrėžia jų esmę, panašumus ir skirtumus. Pavyzdžiui, vartojame žodžius *ilgesys* ir *liūdesys*, nes suvokiame, jaučiame, kad šie žodžiai pavadiną panašius, bet ne tapačius vidinio gyvenimo reiškinius. Jausmų sfera yra labiausiai nuo kiekvieno žmogaus patirties priklausantis tikrovės fragmentas – tai, ką liūdesiu vadina vienas žmogus, kitas žmogus gali apibūdinti kaip nusiminimą, trečias – kaip sielvartą. Kalba skirtingą patirtį apibendrina, sukonkretina ir įvardija atitinkamas būsenas (Bamberg 1997: 212).

Emocijos gali būti apibūdinamos tiksliai (*baimė*, *pyktis*, *džiaugsmas*, *liūdesys*) ir vaizdingai – pasitelkus metaforas, metonimijas etc. Vienas iš vaizdingų ir kartu situaciją patikslinančių apibūdinimų – įvairios žodžio *motiniškas*, *-a* irrieveiksmio *motiniškai* formos.

⁸ Pavyzdžiui, kalbos vartotojui, niekada neskaičiusiam Kristijono Donelaičio poemos „Metai“, pasakymas, kad „prasidėjo pavasario linksmybės“ reikštų tik pasikeitusį metų laiką, bet nebūtų susijęs su poemoje aprašomais kaimo žmogaus darbais ir rūpesčiais, emocijomis.

Motiniški, remiantis kalbos vartojimo pavyzdžiais, gali būti jausmai ir nuotaikos. Pagal nutylėjimą, vadinasi, remiantis tiek kalbėtojo, tiek klausytojo patirtimi, suvokiama, kokie yra šie vidinio gyvenimo reiškiniai, taip pat, kad jie yra teigiamai vertinami ir pageidaujami: <...> *anaiptol ne motiniškai nusiteikęs; Net ir motiniškas jausmas čia įgauna grubumo ir bukumo formą.* Pateiktuose pavyzdžiuose pasitelkiama priešprieša – kalbama apie abstrakčius fenomenus, kurių negalima vadinti motiniškais, taigi, ir gerais, vadinasi, jie yra nemalonūs, nepageidaujami. Taip pat pagal nutylėjimą yra suprantama, koks elgesys yra vadinamas motinišku: *Būdamas senas, gali elgtis tėviškai, motiniškai.*

Absoliučiai dažniausiai minima emocinė būseną yra meilė. Motiniška meilė ypatinga, ji apibūdinama kaip didžiadvasiška, iškalbinga: *Didžiadvasiška motiniška meilė; Negi jos motiniška meilė nepakankamai iškalbinga?; Abejingi reklamai, apeliuojančiai į tėviškos – motiniškos meilės jausmą.*

Ši emocinė būseną motyvuoja atitinkamai veikti – rūpintis, globoti: *Jos gyvenimas yra motiniškos meilės pavyzdys; Leisk man pajusti rūpestingą motinišką meilę; <...> ligonių, kuriuos su motiniška meile globoja darbuotoja.* Motiniška meilė minima situacijose, kuriose kalbama apie globą, rūpestį – toks apibūdinimas parinktas siekiant nusakyti, kiek nuosekliai ir sąžiningai atliekamas veiksmas.

Kalbos pasaulėvaizdyje motinos meilė suvokiama kaip turinti įvairiausių pasireiškimo formų: ji dalijama (<...> *ji – dievų pasiuntinė, motiniškos meilės ir laimės dalytoja*); liejama ar geriama, t. y. turi skysčio agregatinę būseną (<...> *išlieti visą savo motiniškos meilės švelnumą; <...> ištroškęs motiniškos meilės*).

Motiniška meilė yra orientuota į aplinką, labiau į pačią motiną orientuotas džiaugsmas. Pavyzdžiuose vartojama šio žodžio daugiskaita: *Aš jį raminau ir apie savo motiniškus džiaugsmus neprasitariau; <...> šviesių lietuvių šeimos dalijosi motiniškais džiaugsmais bei rūpesčiais; Jai Dievas, pasak Brigitos, skyrė motiniškus džiaugsmus.*

Kalbos pasaulėvaizdyje emocijų sferą siekiama kategorizuoti išsamiau, todėl, kalbant apie emocijas ir jausmus, pasitelkiama metonimija, t. y. emocijų buvimas, jų intensyvumas apibūdinami tiksliau apibrėžus emocijų buvimo vietą. Remiantis kalbos pasaulėvaizdžio logika, tai yra širdis: *Marija savo motiniška širdimi juo labiau užjaučia; Teikia daug džiaugsmo mano motiniškai širdžiai; <...> plojo minkštojon, kiek jos motiniška širdis leido; Tada neišlaikė motiniška Anicetos širdis matant verkiančius vaikus.* Širdis (kaip ir siela) daugelio kalbų pasaulėvaizdžiuose laikoma vidinio gyvenimo reiškinio buvimo vieta. Paprastai teigiama, kad širdis yra jausmų ir su jais susijusių troškimų buvimo vieta. Tie jausmai, kurie, kaip manoma, yra širdyje, mažiau priklauso nuo išorinių aplinkybių nei tie, kurie siejami su siela (Uryson 1995: 4–6).

Iš pavyzdžių galima daryti išvadą, kad motiniška širdis yra aktyvi veikėja, nors veikia ir neturi konkretaus rezultato. Nuo širdies priklauso galimi elgesio modeliai. Be širdies, motinos veiksams vadovauja intuicija ir instinktai – bet ne protas: *Kitą dieną raštą ji suplėšė. Gal nugalėjo motiniškas instinktas; Motiniška intuicija iš karto suprato; <...> tai nutinka ypač retai, nugalė motiniškas instinktas; Motiniški instinktai prabudo?* Intuicija paprastai nurodoma

kaip būdinga pačioms motinoms, plg. pavyzdžiui, *motinišką meilę*, kuri gali būti būdinga ir ne motinai.

Kiti su motinomis siejami vidinio gyvenimo reiškiniai išsiskiria ta pačia dominante: jie orientuoti į siekį padėti, paguosti, suteikti saugumo. Sunku nustatyti dalies veiksmų pradžią ar pabaigą, aktyvios veiklos čia nėra, greičiau taip perduodamas tiesiog santykis: <...> *žmogiškai ir motiniškai užjaučia savo dukrą*; <...> *su motiniška užuojauta žvelgia* personalas; *Ji nusišypsojo, atsiduso, o jos veide buvo tokia motiniška atida*; *Ji švelni ir motiniška, nepikta ir nepašaipti*. Kad išgyvenimai yra motiniški, pastebima ne tik stebint ir vertinant juos iš šalies, bet ir reflektuojant savo paties veiksmus: *Net man pasidaro motiniškai gaila*; *Su motinišku švelnumu žiūriu į jus*; <...> *noriu, kad kiekvienas iš jūsų jaustumėte mano motinišką artumą*. Labai sąlygiškai veiksmo rezultatu galima vadinti emociją, kurią jaučia tas, į kurį yra taip žiūrima. Taip apibūdinamos situacijos, kurios paprastai sieja du veikėjus: transliuojantį emocinį santykį ir tą santykį priimančią.

Veiklos rezultatai

Kiek aktyvesni ir labiau matomi veiksmai taip pat orientuoti į jausminį aspektą – saugumo, emocijos kūrimą, vadinasi, akivaizdaus rezultato neturi ir jie: <...> *atsisveikinome su Žiniuone, motiniškai globojusia mus*; *Vienos moterys Jumis rūpinsis su motiniška globa*; *Tai ji išlepino Gerhardą, apgaubė jį tiesiog motiniška globa*; <...> *mato jos motinišką pagalbą ir dalyvavimą* sprendžiant daugybę sudėtingų uždavinių; *Mažiems žvėrimis, kaip ir vaikams, reikia motiniškos priežiūros*; <...> *motinai, kuri neturėjo sąlygų ar nesugebėjo manęs motiniškai ir rūpestingai globoti*.

Dar konkrečiau globėjiškas motinos santykis perduodamas pasitelkus sinestetines metaforas: *Su motiniška šiluma ir jautrumu ji gali dainuoti lopšinę*; <...> *tau dar taip reikėjo motiniškos šilumos*; <...> *jam vaikystėje trūko motiniškos šilumos*; <...> *veidas kiekvieną sutiktąjį užliedavo motiniška šilima*⁹. Kalba fiksuojama, kad tas pats abstraktus fenomenas – motiniška šiluma – perduodama dvejopai: dainuojant (vadinasi, kalbos priemonėmis) ir tiesiog bendraujant be žodžių (mimika).

Veiksmai, apibūdinami kaip motiniški, atliekami ir tų žmonių, kurių su veiksmo objektu nesieja giminystės ryšys: *Brigita laikė savo pareigą motiniškai pasirūpinti dvare dirbančių tarnaičių materialine padėtimi*; <...> *rūstoka, bet iš tikrųjų motiniškai rūpestinga jo pavaduotoja* <...>; <...> *mokytoja, trijų vaikų mama, todėl, pasak direktorės, motiniškai žiūrinti į mokinį*; <...> *būna mokytojų – bendraujančių su vaikais motiniškai, turinčių su kiekvienu vaiku artimą ryšį*; *Ieškomos moterys, kurios sutiktų motiniškai šeimininkauti pirmuosiuose 8 namuose*; <...> *motiniškas rūpestis jaunųjų pedagogų profesiniu rengimu*. Aprašomose situacijose dažniausiai kalbama apie pareigas, profesijas, kurios susijusios su priežiūra, ugdymu, pavyzdžiui, mokytojo, auklėtojo, dėstytojo. Paprastai apibūdinimas taikomas moterims. Galima spėti, kad kalbant apie priežiūrą, globą, galvoje turimi konkretūs veiksmai ir

⁹ Pavyzdžių kalba netaisyta.

konkretesni rezultatai, bet kalbos vartojimo pavyzdžiuose labai tikslų apibūdinimų neužfiksuoja, pvz.: **motiniškai iškepė lietinių; *motiniškai nuprausė veidą*¹⁰.

Tekstuose minima, kad šiaip jau teigiamai vertinama globa, peržengusi tam tikras ribas, tampa nepageidaujama: <...> *juk ką tik **pabėgo** iš **perdėtos** motiniškos globos namuose*.

Kalbos vartojimo pavyzdžiuose užfiksuota, kad informacija apie jausminį santykį perduodama ir kitais komunikacijos būdais. Vienas iš jų yra kalba. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad, remiantis kalbos pasaulėvaizdžio logika, informatyvus yra tiesiog kalbėjimo būdas, t. y. tonas, tembras, intonacija, tai, kas yra dar iki žodžio reikšmės ir pasakymo turinio, nes taip gali būti perduodamas emocinis santykis, implikuojami galimi elgesio modeliai, plg.: *Amalijos žodis suskamba motiniška **balso gaida**; Jos paraginimas **nuskambėjo** labai motiniškai; Vaisieta išgirsta brigadininkės **balsą**, motinišką, **rūpestingą**; <...> kalbėjo toliau **džiugiu** motinišku **balsu**; Tokiu **globėjišku**, kone motinišku **tonu** atsakė; **Sučiauško geraširdiškai**, beveik motiniškai; <...> **ramiai** ir motiniškai **dėstė** Danguolė; Vaiginienė rankomis suima vaiko galvą, ima jį motiniškai **raminti**; <...> **šiltą** motinišką **nuoširdų „AČIŪ“**. Labai dažnai tekstuose įvairios būdvardžio *motiniškas*, *-a* formos irrieveiksmis *motiniškai* dar yra patikslinami, todėl ne vien tik pagal nutylėjimą aišku, kad motiniškas yra *geraširdiškas*, *globėjiškas*, *nuoširdus*, *ramus*, *rūpestingas*. Motinišką kalbėjimo būdą galima imituoti, tokiu atveju situacijos apibūdinimas netenka didžiosios teigiamo emocinio apibūdinimo dalies: <...> *ji, nutaisiusi motinišką **balsą**, pasiūlė* <...>. Jeigu pasakymo adresatas atpažįsta, kad motiniškas balsas yra netikras, vadinasi, egzistuoja požymiai (galimai ir kalbos, ir mimikos), kurie leidžia atskirti kalbėjimo kokybę.*

Kalbos vartojimo pavyzdžiuose diferencijuojami įvairūs kalbiniai aktai: motiniškai galima *sveikintis*, *paklausti*, *prašyti*, *paaiškinti*, *pasakyti*, plg.: <...> *susitikusi su juo **sveikinas** **solidžiai**, motiniškai ir oriai linkteli galvą; Manęs ji motiniškai **paklausia**; Tame trumpame žodelyje skambėjo ir motiniškas **prašymas** – išlik gyvas, berniuk; Neskubu tūpčioti, tik motiniškai **paaiškinu**; – Tu atrodai puikiai, – motiniškai **pasakė**.*

Subordinacinio santykio buvimą aprašomose situacijose galima konstatuoti, bet jis nėra labai aiškiai išreikštas – nekalbama apie motiniškus įsakymus ar nurodymus: *Ji neužkalbino Vytuko, **neparagino** jo motiniškai atsigulti į lovą; <...> gal tai motiniškas **perspėjimas** vaikui; <...> ir motiniškai **papriekaištavo**; <...> riksmas ir motiniškas **sudraudimas** kainavo kumštį į nugarą*. Motina įspėja ar sudraudžia, bet dažniau tokiose situacijose ji lieka stebėtoja.

Informatyvi motinoms būdinga kūno kalba. Kalbos pasaulėvaizdyje fiksuojama, kad motiniškas gali būti apibendrintas vaizdas – visa veido išraiška: <...> *susirūpinusiu motinišku **veidu** klausia; Rūsčių tėvišką veido **išraišką** keičia **maloninga** motiniška; <...> įraudusiame **veide** matėsi motiniškas **rūpestis**. Artimą motinos ir vaiko santykį ar jį panašų giminystės nesiejamų žmonių ryšį išreiškia akys, šypsena, plg. *Meropė motiniškai **pažvelgė**; Tavo motiniškas **žvilgsnis** lydi mano kunigystės kelių; Tos jos **akys** gal bus motiniškos; <...> motiniškai **nusišypso**; Šilta motiniška **šypsena** buvo negėstanti ugnelė lūpų kampučiuose*.*

¹⁰ Išimtys galėtų būti pavyzdžiai *Amalija motiniškai **užkloja** vaiką šilta, vatine antklode; <...> dėti tinkamus žodžius, paskui gražiai, beveik motiniškai **sulanksčius** kišti į voką*.

Mimika taip pat siejama tik su pozityviomis emocijomis, nėra pavyzdžių, kuriuose būtų kalbama apie *motinišką susiraukimą* ar pan.

Motinišką emociją įmanoma perduoti įvairiais rankų judesiais. Gestai neorientuoti į agresiją: aktualizuojamas atvirumas, erdvė: <...> *motiniškai priglaudus užmigti*; <...> *motiniškai ištiestas rankas*; Taida *ištiesia į jį motiniškas rankas*. Gestais, kurie apibūdinami kaip motiniški, išreiškiamas globėjiškumas – orientacija į artumą, norą apsaugoti, švelnumą, meilumą: *Motiniškai tapštelėtų per petį*; <...> *motiniškai paglosčiau jo pečius*; <...> *motiniškai apkabino* <...> *per petį*; <...> *motiniškai pamasažuoja*; <...> *motiniškai glostė kiekvieną speigo adatėlių suvarpytą ląstelę*; <...> *motiniškos glamonės niekada nepatyręs*. Galimai tekstuose atspindima rankų simbolika: „[P]risilietimas ranka yra tiesioginės magijos išraiška; rankos uždėjimas – pašventinimas ir savo galios atidavimas šventinamajam“ (Biedermann 2002: 346–347).

Tekstuose minimas plaukų lietimasis: <...> *beveik motiniškai pakedeno jaunuolio plaukus*; <...> *beveik motiniškai švelniai perbraukė per plaukus*. Plaukai simbolikoje taip pat siejami su emocijomis: „<...> žinoma, kad per magiškas apeigas su plaukais dažnai atliekami burtai; pvz., mazgu mezgami plaukai to asmens, kuriam norima įkvėpti meilę“ (Biedermann 2002: 334–335). Taip, pasak kalbos pasaulėvaizdžio logikos, liečiant plaukus yra perduodama emocija.

Apibendrinus ir palyginus skirtinga, su įvairuojančiu vertinimu, skirtingomis vartojimo sferomis siejama kalbine medžiaga paremtos analizės rezultatus, galima konstatuoti, kad jie yra panašūs, vieni kitus papildo ir vieni kitiems neprieštarauja¹¹.

Abiejų tipų medžiagos analizės išvados susistemintos (žr. lentelę).

Lentelė. Koncepto MOTINA turinio reprezentavimas remiantis kalbinės medžiagos įvairove

MOTINOS konceptas	Žodžio <i>mama</i> asociacijų laukas	<i>Motiniškas, -a ir motiniškai</i> vartojimo pavyzdžiai
Išvaizda	maža, šviesiaplaukė, ilgaplaukė, nešioja akinius, graži	–
Veiklos	gimdo ir prižiūri vaikus, ruošia maistą, palaiko tvarką; auklėtoja, mokytoja; rūpinasi, globoja, saugo, myli	globoja, padeda, bendrauja (sveikinasi, klausia, prašo, paaiškina), myli ir tai išreiškia mimika, gestais, balso tonu; mokytoja, auklėtoja, dėstytoja
Santykis	pagarba, šilti jausmai, meilė; šilumos, šviesos, brangenybių, turto metaforos	šilumos metafora

¹¹ Straipsnyje pristatomo tyrimo rezultatai neprieštarauja ir K. Rutkovskos aprašytiems motinai būdingiems bruožams (Smetonienė ir kt. 2021: 132–147).

Analizė, paremta su skirtingais žodžiais siejama kalbine medžiaga, atskleidė, kad nors žodžiai *mama* ir *motina* yra orientuoti į iš dalies besiskiriančias vartojimo sferas, atsakymuose į stimulą *mama*, būdvardžių ir prieveiksmio vartojimo pavyzdžiuose užkoduota panaši informacija. Tai dar kartą patvirtina teiginį, kad koncepto analizei nėra svarbūs nei formalieji rodikliai (priklausymas skirtingoms kalbos dalims), nei orientacija į skirtingus stilius. Pagrindinis kriterijus yra ryšys su konceptu, kurio turinį aprašyti siekiama, o per konceptą – su konkrečiu tikrovės objektu.

IŠVADOS

Apibendrinus žodžio *mama* asociacijų lauko analizės išvadas galima teigti, kad *mama* laikomas žmogus, kuris gimdo vaiką, rūpinasi juo, globoja, myli ir saugo. Dažniausios šio žodžio asociacijos atskleidžia, kad *mama* siejama su meile ir gėriu, t. y. ji yra mylimas ir mylintis asmuo, respondentui keliantis beveik vien tik teigiamas asociacijas. Tokios pačios išvados darytinos ir apibendrinus žodžių *motiniškas*, *-a* ir *motiniškai* kontekstų analizę. Tekstai atskleidžia, kad tipiškai mamai būdingas elgesys yra nulemtas emocinio prado viršenybės ir pasireiškia kaip meilė, globa, rūpestis ir užuojauta.

Visų būdvardžio *motiniškas*, *-a* formų ir prieveiksmio *motiniškai* vartojimo pavyzdžių analizė suteikė daugiausia informacijos apie tai, kokio modalumo emocijos, remiantis kalbos pasaulėvaizdžio medžiaga, dažniausiai siejamos su *motina*. Kalbos pasaulėvaizdyje fiksuojama, kad motinos elgesyje dominuoja emocinis pradas: ne tik minimi konkrečių emocijų pavadinimai, bet ir detaliau aprašomi jų raiškos būdai. Motinos, remiantis pavyzdžiais, dažniausiai būna mylinčios, globojančios, rūpestingos – į tokį modelį orientuotas elgesys, apibūdinamas kaip *motiniškas*. Elgesį motyvuojančios žmogaus charakteristikos, su šiomis charakteristikomis siejamos emocijos gali būti išreikštos vien balso tonu, tembru, garsumu, atitinkamais žodžiais, mimika, gestais. Motinos veikla yra nulemta emocinio santykio su veiksmų objektu, veiksmai neapibrėžti laiko ir rezultato atžvilgiu. Kalbėdama *motina* beveik neišreiškia subordinacinio santykio. Kaip *motiniškai* dažniausiai apibūdinami vidinio gyvenimo reiškiniai, jie nėra suvokiami pojūčių organais, tokių fenomenų tikrumu tiesiog tikima.

Iš skirtingų šaltinių apie kalbamąjį konceptą rinkta informacija fiksuoja tas pačias prasmines dominantes, nėra prieštaravimų, vieno tipo medžiaga papildo kitą. Vadinas, svarbiausias veiksnys yra ryšys su tuo pačiu konceptu, o ne skirtingas kalbinės medžiagos pobūdis.

Informacijos apie koncepto turinį apibendrinimas leidžia daryti išvadas apie koncepto MOTINA tipą. Vienas iš pagrindinių šio koncepto požymių yra statiškumas. Tiek žodžio *mama* asociacijos, tiek visų žodžių *motiniškas*, *-a* formų ir prieveiksmio *motiniškai* vartojimo pavyzdžių analizės rezultatai nėra orientuoti į situatyvumą ar konkrečių veiksmų seką, t. y. scenarijų. Galima apibendrinti, kad ta informacija, kuri, remiantis kalbinės medžiagos analize, siejama su konceptu MOTINA, yra implikuota ar eksplikuota santykio su *motina* raiška: kalbos vartotojai tiesiogiai nusako savo požiūrį į vieną iš tėvų arba užkoduoja tai kitais žodžiais. Tokių ir panašių veiksmų pavadinimų negalima susieti su konkrečiu pabaigos ar pradžios laiku, jie

taip pat nėra baigtiniai, bet yra tipiški tam nekalbinės tikrovės objektui, su kuriuo siejamas kalbamasis konceptas. Vadinasi, konceptas MOTINA pagal savo pobūdį artimiausias tipinėms schemoms, atskiras detales susiejančioms į visumą ir fiksuojančioms tai, kas yra tipiška.

LITERATŪRA

- Babuškin Anatolij P. 1996: *Tipy konceptov v leksiko-frazeologičeskoj semantike jazyka* [Types of Concepts in Lexical and Phraseological Semantics of Language], Voronež: Izdatelstvo Voronežskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Bamberg Michael 1997: Emotion talk(s): The Role of Perspective in the Construction of Emotions. – *The Language of Emotions: Conceptualization, Expression and Theoretical Foundation*, eds. S. Niemeier, R. Dirven, Amsterdam: J. Benjamins, 209–225.
- Bankauskaitė-Sereikienė Gabija 2012: Moters, įvaizdis Pirmosios Lietuvos Respublikos periodikoje [The Image of the Woman in the Periodicals of the First Republic of Lithuania]. – *Respectus Philologicus* 21(26), 71–85.
- Biedermann Hans 2002: *Naujasis simbolių žodynas* [New Symbol Dictionary], Vilnius: Mintis.
- Buivydienė Rūta 1992: *Lietuvių kalbos vedybų giminystės pavadinimai*: daktaro disertacija [Lithuanian Marriage Kinship Names: Doctoral Dissertation], Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Buivydienė Rūta 2000: Lie. *skeiris* ‘našlys’? [Lith. *skeiris* ‘widower’?] – *Baltistica* 35(2), 215–218. DOI: <http://dx.doi.org/10.15388/baltistica.35.2.571>.
- Černeiko Leonid O. 1997: *Lingvo-filosofskij analiz abstraktnogo imeni* [Linguistic and Philosophical Analysis of an Abstract Name], Moskva: MGU.
- DLKG 1994: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* [Grammar of the Modern Lithuanian Language], red. V. Ambrazas, 2-asis patais. leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Jurkėnas Juozas 2011: Viena specifinė antroponimų grupė [One Specific Group of Anthroponyms]. – *Baltų onomastikos tyrimai* 2, sud. G. Blažienė, A. Ragauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 144–157.
- Kačiuškienė Genovaitė, Švambarytė-Valužienė Janina, Kruopienė Irena 2008: Moteriškos lyties asmenų pavadinimai lietuvių kalboje [Feminine Names in Lithuanian]. – *Valoda dažadu kultūru kontekstā*, Daugavpils: Daugavpils universitāte, 28–40.
- Kačiuškienė Genovaitė, Vikrauskaitė Jurgita 2010: Vyriskos lyties giminystės ryšius apibūdinantys asmenų pavadinimai Joniškio šnektose [Terms of Male Persons of Kinship in Joniškis Subdialects]. – *Valoda dažadu kultūru kontekstā*, Daugavpils: Daugavpils universitāte, 46–54.
- Kavaliūnaitė-Amelyushkina Gintarė 2006: Motinystės įvaizdis Lietuvos žiniasklaidoje [Representation of Motherhood in Lithuanian Media]. – *Lyčių studijos ir tyrimai* 2, 42–52.

- Kolevinskienė Žydronė 2008: Motinystės diskursas lietuvių prozoje: Lauros Sintijos Černiauskaitės „Kvėpavimas į marmurą“ [Discourse of Motherhood in Lithuanian Prose: “Breathing into Marble” by Laura Sintija Černiauskaitė]. – *Acta humanitatis Saulensis. Vaikas lietuvių ir pasaulio kultūrose* 5 (2007), Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 96–104.
- Papaurėlytė-Klovienė Silvija 2004: *Liūdesio konceptas lietuvių ir rusų kalbose*: daktaro disertacija [The Concept of Sadness in Lithuanian and Russian Languages: Doctoral Dissertation], Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Papaurėlytė-Klovienė Silvija 2024: Žodinės asociacijos kaip informacijos apie konceptą šaltinis (remiantis žodžių DUKRA ir SŪNUS asociacijų laukais) [Verbal Associations as a Source of Information about a Concept (Based on the Association Fields of the Words DAUGHTER and SON)]. – *Bendrinė kalba* 97, 9–32. DOI: <https://doi.org/10.35321/bkalba.2024.97>.
- PBLKG 2024: *Praktinė bendrinės lietuvių kalbos gramatika* [Practical Grammar of Standard Lithuanian], A. Balčiūnienė, A. Drukteinis, R. Kazlauskaitė, J. Vaskelienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Razauskas Dainius 2002: Mat maja: razmyšlenija po povodu dvuch litovskich omonimov: mója “mat” и moja “mach” [Mother Maya: Speculations Concerning Two Lithuanian Omonyms: mója “mother” and moja “a wag”]. – *Balto-slavjanskije issledovanija* 15, 279–333.
- Ryklienė Asta 2000: Rašytinės lietuvių kalbos ir elektroninio diskurso palyginimas: dažniausi žodžiai ir žodžių formos bei prasminės žodžių formos [Comparison of Written Lithuanian and Electronic Discourse: Most Common Words and Word Forms and Semantic Word Forms]. – *Darbai ir dienos* 24, 99–107.
- Sabaliauskas Algirdas 1990: *Lietuvių kalbos leksika* [Lithuanian Language Lexis], Vilnius: Mokslas.
- Slotvinska Karolina 2021: Obraz matki w wybranych utworach Vandy Juknaitė [Picture of Mother Based on Selected Writings of Vanda Juknaitė]. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 2: Liaudiškasis, tautinis, daugiatautis ir daugiakultūrinis paveldas*, sud. K. Rutkovska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 308–317. DOI: <https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.19>.
- Slotvinska Karolina, Rutkovska Kristina 2020: Lietuviškas MOTINOS paveikslas remiantis anketinių apklausų duomenimis [Lithuanian Image of MOTHER Based on Survey Data]. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, sud. K. Rutkovska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 326–336.
- Smetonienė Irena, Smetona Marius, Rutkovska Kristina 2021: *Žemė. Motina. Duona* [Earth. Mother. Bread], Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Steponavičienė Simona 1986: *Lietuvių kalbos žodinių asociacijų žodynas* [Dictionary of Lithuanian Verbal Associations], Vilnius: Mokslas.
- Uryson Jelena V. 1995: Fundamentalnyje osobennosti čeloveka i naivnaja “anatomija” [Fundamental Human Characteristics and Naive “Anatomy”]. – *Voprosy jazykoznanija* 6, 3–21.
- Župerka Kazimieras 2012: *Metalingvistika. Nekalbininkų kalbotyra* [Metalinguistics. Linguistics of Non-Linguists], Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.

Motherhood in the Worldview of the Lithuanian Language (Based on the Associations of the Word *mama* (En. *Mom*) and the Compounds of the Words *motiniškas*, *-a* (En. *Motherly*), *motiniškai* (En. *in a Motherly Way*))

SUMMARY

The present study aims to describe part of the content of the concept of MOTHER related to the worldview of the Lithuanian language by means of the results of an association field analysis of the word *mama* (En. *mom*), the analysis of all forms of the adjectives *motiniškas*, *-a* (En. *motherly*), and the results of the analysis of the compounds of the adverb *motiniškai* (En. *in a motherly way*).

Summarising the findings of the association field analysis, it was concluded that, according to the Lithuanian worldview material, a mother is a person who gives birth to a child, takes care of it, cares for it, loves it and protects it. The same conclusions can be drawn from the analysis of the contexts of the words *motiniškas*, *-a* and *motiniškai*. The typical behaviour of a mother is determined by the primacy of the emotional element and manifests itself in the form of love, care, concern and compassion.

The information that, according to the analysis of the linguistic material, is associated with the concept MOTHER in the Lithuanian language worldview is an implied or explicated expression of the relationship with the mother: the language users either directly describe their attitude towards one of the parents, or they encode it in other words. Concept MOTHER is the closest to the typical schemas, which link the individual details into a whole and capture what is typical.